

Peter Sherwood

Eszik, megeszik, de főleg megesz, és ami körülöttük van

Abstract

This panchronic sketch of some aspects of the syntax and semantics of the Hungarian verb(s) *eszik/megeszik/megez* “eat” partially complements my earlier paper on the cognate Ob-Ugric (Mansi and Khanty) verbs with the same basic meaning (Sherwood 1994-1995). Indeed, an important major goal of the paper is to supply much-needed additional support for the existence of a historic Ugric node in the Uralic (Finno-Ugric) family tree from the (hitherto underrepresented) semantic domain. An additional goal is to suggest how, and why, the very restricted realizations at the morphological and syntactic level of the verb *megez*, in particular, iconically mirror its highly restricted semantics, which has nevertheless had a new lease of life recently. An integral part of the paper is a proposal concerning how the meaning “have sexual intercourse” may well have been represented in Hungarian prior to its adoption of the euphemistic Turkic loan *basz(ik)*.

Keywords: panchronic, iconicity, “eat”, “sexual intercourse”, *megez*, *basz(ik)*, -ik conjugation, Ugric, Ob-Ugric (Mansi, Khanty)

1 Bevezetés

Ha elfogadjuk DIXON nyelvtani keretét, a mai magyar ESZik – a legtöbb ikes igétől eltérően – alapvetően az ambitranzitív igék közé sorolható, azaz megengedi mind a tranzitív, két alapargumentumú szerkezetet (A = tranzitív alany, O = tranzitív tárgy: *János [A] almát [O] eszik*), mind pedig az intranszitiv, egyetlen alapargumentumú szerkezetet (S = intranszitiv alany: *János [S] eszik*), mégpedig S = A ambitranzitív profillal, történetesen éppúgy, mint az ige és a mondatok angol megfelelői. (Dixon 2010a: 76-77. A MEGESZIKről ld. alább 5. alatt). Továbbá, követve Dixon szemantikai alapú angol nyelvtanát, felállíthatunk a magyarban is egy fontos, Dixon által „primary-A verb” típusúnak nevezett, minden nyelvben megtalálható „korporeális” igecsoportot, mely a legtágabb értelemben a testtel, testrészekkel végzett gesztusokat, aktusokat kifejező igéket foglalja magában: ebbe tartozik az ESZik is. Ezen igék S = A szerepét Ember (nála Human) tölti be, de a szerep kiterjeszthető állatra is. Amennyiben a második szerep is képviselteti magát a szerkezetben, ez valamely Anyag (nála Substance), amit az Ember szervezete befogad, illetve kibocsát. Dixon szerint az angolban ez mindig elhagyható (Dixon 2005: 124), a magyar ESZik (és még néhány ige, pl. az ISZik) esetében azonban lásd a (2.2), 3(a) alatti módosításokat alább.

2 Az evés szemantikai szerkezete

Most megpróbáljuk a fent vázolt nyelvtani kerethez hozzátenni az evés szemantikai szerkezetét, megközelítően Newman alapján (2009: 2-3). A későbbi összehasonlítások megkönnyítése végett megszámozzuk a tételeket.

(2.1) Az S = A szerep az akarat(erő) tudatos alkalmazását [+CONTROL] implikálja, illetve ha nem normális (felnőtt) képességekkel rendelkező Emberről (vagy állatról) van szó, akkor ez kevésbé, vagy esetleg alig állja meg a helyét. Érdekes megfigyelni, hogy a nyelvész által kitalált *?A kicsi János szappant evett* példamondatban (Németh T. 2001: 139) az Ember helyére nem (tegyük fel) *János* került és így a [+CONTROL] részbeli hiánya hihetőbbé teszi a leírt aktust, azaz a szappan „evésének” elfogadhatóságát.

(2.2) Ha az O nem prototipikusan alkalmas az evésre, mindig ki kell tenni. Tehát: *János evett* mindig azt jelenti, hogy valamely, a magyar kultúrában evésre alkalmasnak tartott szubsztanciát fogyasztott, és nem azt, hogy (mondjuk) éhínségében fakérget vagy füveket evett (vö. az imént 2.1 alatt idézett, kitalált példamondattal).

(2.3) Ha szerepel O, azt általában a kéz (kezek) segítségével juttatjuk a szájba,

(2.4) ahol általában a fogak, a nyelv és a szájpaddlás együttes működtetésével,

(2.5) általában megrágás és – ha kell – (ezáltal) kisebb darabokra való aprítás után

(2.6) lenyeljük.

(2.7) Ez általában kielégülést, jó érzést kelt az Emberben (magyarul: [*jól*]/*lakik*; erre még visszatérünk 4.2 alatt). Ez azért is fontos mozzanat, mert kevés lehet – ha van egyáltalán – az olyan két alapargumentummal rendelkező, nem kifejezetten visszaható vagy reciprok értelmű ige, melynek esetében nem csupán az O szerepet betöltőre, hanem az A szerepet képviselőre is hatással van az igével kifejezett aktus: ha *János bevágja az ajtót*, ez semmiféle hatással nincs *Jánosra* (Næss 2009).

(2.8) Gyakran adott alkalmakkor történik, nemegyszer (kellemes) társaságban, talán bizonyos szokásokkal egybekötve (Fox n.d.)

3 Összehasonlítás a párhuzamos ISZik igével.

Megfigyelendő, hogy az evés-ivás nemcsak tápláló funkcióiban, hanem fonológiaiailag is szimmetrikus, kiegészíti egymást: az ESZik magas-, az ISZik (eredetileg, mint azt a veláris toldalékolása is bizonyítja: *iszom, issza, ivás*) mély hangrendű, akár az ezekkel rokon, ugyanazon finn-ugor töből származó *syö-*, illetve *juo-* igék a finnben (ld. még alább, 4. alatt is). A fonetika szintjén azonban a magyarban ma már mindkettő palatális magánhangzót tartalmaz.

Az ivás preteoretikus szerkezete nagyjából az evéshez hasonlóképpen írható le.

(3.1) és (3.2): analóg

(3.3) A kéz (kezek) segítségével nem elengedhetetlen (pl. forrásból is ihatunk).

(3.4) és (3.5) Aligha, vagy egyáltalán nincs szükség erre. A nyelv és a szájpaddlás szerepe az ízlelésre korlátozódik, a (3.7)-ben említett jó érzést elsősorban ez kelti, legalábbis eleinte.

(3.6): analóg

(3.7): analóg, sőt,

(3.8): nagyjából analóg.

A nagyrészt lényegtelen különbségek ellenére érdekes kiemelni néhány eltérést a két magyar ige szemantikája-pragmatikája között. Mivel ezek közül három esetben teljes párhuzam van például az angollal, esetleg (csak a nyugati típusú társadalmakban jelen levő) univerzálékról van szó.

(a) Ha az ISZik egy alapargumentummal rendelkezik, az jelentheti azt, hogy (S) (túl sok) alkoholt fogyaszt. Ez az angolban is így van. (Dixon 2010b: 147)

(b) Az egy alapargumentumú kérdés *Ettél már?* általában csak egy társadalmilag elfogadott étkezési időpont körül alkalmazható, éjfélkor például kevéssé. A párhuzamos ISZik alak (*Ittál már?*), éppen az előbbi modellje alapján, rendszerint csak viccesen mondható. Ugyanígy az angolban: *Have you eaten yet?*, de **Have you drunk yet?*

(c) Az *Igyunk egyet!* együttes ivásra készítő felhívásnak nincs *Együnk egyet!* megfelelője (pontosabban: ez utóbbi jól formált mondat ugyan, de csak referenciális értelemben, azaz: egyet a már említettek közül). Az utóbbi idiomatikus angol fordítása nem lehetséges: *Let's have a drink!*, de **Let's have an eat!* (Wierzbicka 1982).

(d) Végül megemlítjük, hogy a következő, visszaható névmással alakított (igaz, igekötős) magyar igepár jelentése elég mulatságosan tér el egymástól: *leitta magát* vs. *leette magát*.

A továbbiakban az ISZik ígéről nem lesz szó.

4 Tipológiai intermezzo

4.1 Ismeretes, hogy több, elsősorban bennszülött nyelvben az evést jelentő igének valószínűen a fentebb felvázolt mozzanatok metaforikus és/vagy metonimikus átvitele alapján kifejlődött egy „nemileg közösül” jelentése. Afrikában a nupe (Nadel 1966: 264), a hausza, a zulu, Pápua-Új Guineában a rumu, Ausztráliában a yir-yoront (mind Newman 2009: 19-20, 237), Dél-Amerikában pedig a piraha (Everett 2008: 82) nyelvek ilyenek. A felsorolás aligha teljes. Fontos megjegyezni, hogy ez a jelentés bennszülött nyelvek esetében nem tekintendő eufemisztikusnak, pl. Everett, aki évtizedeket töltött az Amazonas vidéki pirahák között, így ír: „A pirahák nagyon élvezik a szexet és szabadon utalnak rá, valamint saját és mások szexuális aktivitására” (Everett 2008: 82, az én fordításom, PS).

4.2 A nemzetközi kutatás azonban tudtommal eddig nem figyelt fel arra, hogy a magyarhoz genetikailag legközelebb álló nyelvekben is ez (volt?) a helyzet, tehát mind a manysiban (WogW 440a, 636b, 637a), mind a hantiban (DEWOS 714) az evésre használt ige nemi közösülést is jelenthet(ett?). Itt azt hangsúlyoznám, hogy mindkét obi-ugor igének a töve etimológiailag azonos a magyar ESZik tövével. Ha most ehhez hozzátesszük azt, hogy a *basz(ik)* őstörök eredetű, eredetileg „nyom” jelentésű ige, s „a török szó (sc. honfoglaláskor előtti) átvétele eufemisztikus okokkal magyarázható: az idegen szót kevésbé durvának érezték, mint az eredeti magyar kifejezést” (TESz, a *baszik* címszó alatt), akkor talán megkockáztathatjuk: az „eredeti magyar kifejezés” az ESZik egyik jelentése lehetett, mint ahogy az obi-ugor nyelvekben is az. Az ESZik e jelentése pedig feltehetőleg a magyarság monoteizmussal való találkozásakor vált elfogadhatatlanná a nemi aktus kifejezésére, ami egybevágna a TESz magyarázatával. Esetleg alátámaszthatja ezt a feltevést a TESz első, finnugor eredetű, „wohnen” jelentésű lakik igéjének második, „nemileg közösül” jelentése (ez Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek*, 1578-ban megjelent művében tucatszám szerepel; vö. Bernáth 1958-1959: 132, bár e szöveg minden kétséget kizáró, bestialitásról szóló példáitól Bernáth szemérmesen eltekintett), amennyiben a fentiek alapján (2.7) inkább a TESz-ben a második lakik alatt szereplő, „satt werden” jelentésű (jól)lakik igével hozható kapcsolatba és nem – mint ahogyan a TESz feltünteteti – a „wohnen” jelentésével.

5 Eszik, megeszik, de főleg megesz

5.1 E három ige közül a nyilvánvalóan közös tő ellenére a MEGESZ szűr szemet, az ÉrtSz is – igen helyesen – külön igeeként szerepelteti. Különössége minden nyelvi szinten kimutatható.

5.2 Az ESZik, valamint a MEGESZik morfológiai paradigmája természetesen teljes, azaz mindkét ragozásban, minden személyben, igeidőben, stb. szabadon használható. Az alakok száma mindkét igenél kb. 50 vagy annál is több lehet (Elekfi & Laczkó 2006: 962). A MEGESZ ehhez képest sokkal kevesebb alakkal rendelkezik, pl. csak alanyi ragozású, s3 alakja van. Mivel tudjuk, hogy az ikes ragozás a magyar nyelv külön életében fejlődött ki, az iktelen alak kronológiailag mindig megelőzi az ikeset, illetve ebben az esetben egy sajátos formulaszerű alakzatra foglaldott le.

5.3 Míg a magyar nyelv fejlődése során a MEGESZik rendes párja lett az ESZiknek, addig a MEGESZ esetében az igeikötő azt a fokozó jelleget is kiemeli, amit pl. a *megforgat*, *megeőröszkol*, *meghatványoz*, *megkever*, *megtámogat* igeiknél lehet érzékelni. A germán nyelvek evést jelentő igejénél is hasonló jelenséget figyelhetünk meg: lásd a holland *vreten* (< *ver-eten*), ma már „etet” jelentésű igt, valamint a német *fressen* (< *ver-essen*) és az angol *fret* (tkp. **for+eat*) igeiket: mind az indogermán „*fra-* intensive prefix and *etan* to eat” alapján alakult ki (Skeat 1910: 226). Azaz a mai germán nyelvekben ezen igeik jelentése leértékelődött annyiban, hogy az eredetileg az evést FEL- vagy MEGerősítő előtag jelentése elhalványult, felszívódott, majd a jelentésük eltávolodhatott az eredetitől: a német *fressen* ma már inkább állatok evésére használt, az angol *fret* pedig ma már gyakran csupán „bosszankodik”, „aggódik” („eszi magát”, „rágódik valamin”) jelentésben használatos. Hasonló folyamat történt a *megesz* igeikötője esetében is.

5.4 Szintaktikailag még nagyobb eltérések mutatkoznak az ESZik sémájához képest. A szerkezete szinte ellenkezője annak.

(5.4.1) Két alapargumentum van ugyan, de az A nem tekinthető Embernek, így a [+CONTROL] jegy hiányzik. Az A leginkább (a MNSz alapján): *a fene*, *a kosz*, *a penész*, *az unalom*, valamint ritkábban, az utóbbiak analógiájára: *a bánat*, *az irigység*, *a kíváncsiság*, *a méreg*. Még ritkábban szerepel: *a szél*, *a füst*, *a rozsda*. Akad ugyan esetleg élőlénynek tekinthető A is, pl. *a farkas*, *a kutya*, *a medve*, illetve *a gömböc*, *a pók(ember)*, azonban ezek elsősorban népmesék szereplői és az ezzel kapcsolatos irreális fenyegetések, figyelmeztetések kifejezésében szerepelnek (pl. *a farkas nem rágja meg Piroskát* (vö. [2.4.], [2.5.] fentebb), az egy darabban pattan ki a hasából). E szerkezet leggyakoribb tagjai tehát betegség-, illetve kórnevek: *a fene*, *a kosz* (eredetileg penészgombás bőrbetegséget jelentett), *a penész*, *az unalom* (un- töve ugyan ismeretlen eredetű, de az 1410 körül készült Schlägli szójegyzékben szereplő származéka, *Undoklem* a latin *nauseo* fordítása, tehát eredetileg valamiféle betegséget vagy rosszulletet jelenthetett). A korai magyarok e betegségeknek, kóroknak bizonyára valamiféle „élőlényiséget” tulajdonítottak, ám nem is tudtak e csapásokon nagyon segíteni, azaz ezeket [+CONTROL] hiányában passzívan kellett elszenvedniük. Ez áll a többi itt felsorolt A-ra is: negatív hatással vannak az Emberre, ellenük nem tud (legalábbis: a régi időkben nem tudott) igazából védekezni. E mozzanatokra még visszatérünk.

(5.4.1.1) Előbb azonban érdemes kitérni *a tűzre* mint A-ra. A MNSz-ben szereplő olyan kifejezéseket, mint *megette a tűz* mai nyelvérzékünk hajlamos átvitt értelműnek felfogni. Azonban a Bécsi kódex 263: *eze[n] meg tegedet tuz* (E. Abaffy: 220, vö. még megjegyzéseit ui. 218-219), iktelen mondata a tüzet mint A-t közelebb hozza nemcsak a fenti mondattípushoz, hanem az obi-ugor nyelvekhez is: ui. ezek korábbi, kezdetlegesebb társadalmában igen gyakori (volt) a pusztító, azaz [-CONTROL] jegyű tűz, és mindkét nyelvben az „elég, leég, elpusztul (tűz által)” jelentésre a már említett, etimológiailag a magyarral azonos ESZik ige megfelelőjét is alkalmaz-

hatják – nem meglepő módon az e nyelvekben gyakori, passzívnek nevezett igejellel megtoldva. A kétféle, azaz [+CONTROL], illetve [-CONTROL] tűzről bővebben ld. Sherwood 1994-1995: 127. Az obi-ugor nyelvek ún. passzív szerkezete még a kimerítőnek tűnő Kulonen 1989 után is különösen tipológiai-areális szempontból további kutatást igényel.

5.5 A szerkezetben az O erősen korlátolt, mégpedig csak Ember lehet, elsősorban s1 (*megesz a fene*), sokkal ritkábban p1 (*ha mérgeledünk, megesz bennünket a méreg*), elképzelhetően s2 vagy p2 is lehet, bár mások lelkiállapotáról, akár beszédpartnerünkéről is nehezebb ilyen emócióval szólni. Ráadásul a magyar ragozási rendszerből következően ritkán kell kitenni az O-t (*megesz (engem) az unalom*), vö. ehhez Abondolo 1988: 89-93. Ha az O s3 vagy p3, akkor már nem erről a szerkezetről van szó (*megette a fene*).

5.6 A (2.3.)-tól (2.6)-ig felsorolt mozzanatok közül csak a rágás jöhet számításba, némileg átvitt értelemben. Ez lehet a közös vonás az ikes és iktelen igékben (vö. még az 5.3 alatt felhozott germán példákkal). A (2.7) helyett azt kell megállapítanunk, hogy megint épp ellenkezőleg: az ilyenféle „evés” csak rossz érzést kelt az Emberben.

6 Végül nézzük meg a szórend világát!

Itt is azt állapíthatjuk meg, hogy erősen kötött, szinte mindig az igével kezdődik ez a szerkezet, részei ritkán vagy nehezen mozdíthatók el. Azonban érdekes párhuzam áll fenn olyan, szintén kötött szórendű szerkezetekkel, mint *elővette a hideglelés, kihányta a hideg, kiűtötte a nyavalya*, melyekben a betegség már szemmel látható (így az Ember O bármely személyű lehet). Ide sorolhatjuk a *fáj a fejem* típusú mondatokat is: figyelemre méltó, hogy a testrészekben tapasztalt fájdalmat az obi-ugor nyelvekben is az ESZik ige passzív jellel ellátott megfelelőjével fejezik ki: a *fáj a lábam* kifejezés ezekben a nyelvekben kb. „*a lábam esz/etetik*” (*a lábam*at *eszik*) szerkezetnek felel meg (WogW 636b, DEWOS 714). Távollabbról a (rossz) időjárásra vonatkozó egyszerűbb, általában kötött szórendű kifejezéseket is ide lehet venni: pl. *fúj a szél, esik az eső* (ez utóbbi a régi nyelvben nem volt ikes szerkezet, ami a fentiek alapján jobban érthető). A *süt a nap* is csak a legújabb időkben, s csak egyes társadalmakban számít pozitívumnak (vö. a magyar *süt* ige teljes szemantikáját).

Mindezeknek – kóroknak, betegségeknek, fájdalmaknak, pusztító tűznek, (rossz) időjárásnak – szemantikailag-pragmatikailag közös vonása, hogy *negatív hatással vannak az Emberre, a korábbi időkben tehetetlenül kellett eltűnnie-elszenvednie ezeket a rossz érzéseket, elemi csapásokat. A szerkezet erősen kötött jellege, mely minden nyelvi szinten megfigyelhető, ikonikusan tükrözi ezt a kiszolgáltatottságot a kórokozók, ill. a természet elsöprő hatalmával szemben. A mai nyelvrész számára e szerkezetek ezért is tűnnek archaikusnak.*

7 Utóhang

A 4., 5., és 6. részben mondottakat érdekes módon köthetjük össze. A mai egyre szabadszájúbb nyelvben további fokozásra van igény. Ebben, kihasználva a szerkezet formulaszerűségét – melyben a *meg* nyomósító hatása is elhalványult –, a *megesz* a *megbasz* igével helyettesítődik, pl. *megbasz az unalom*. Ilyen példák tömegszám léteznek a mindennapi beszédben, ill. a világhálón. (A jelenség rokon ugyan, de elkülönítendő a szinte minden igét helyettesítő *el-/meg-/össze-, stb. basz valamit* hagyományosnak mondható tranzitív szerkezettől, ahol az elfuserál, elront, stb. mérges átalakításáról van szó.) Így újul meg a nyelv.

Irodalom

- E. Abaffy, E. (1992): Az igei személyragozás. In: Benkő, L. (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/I. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 184-238.
- Abondolo, D. (1988): *Hungarian Inflectional Morphology*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bernáth, B. (1958-1959): Szófejtések, szótörténeti adalékok. *Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. 1958-1959, 125-138.
- DEWOS (1966-1993): Steinitz, W. et al. (Hrsg.): *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Dixon, R.M.W. (2005): *A Semantic Approach to English Grammar*. Second Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, R.M.W. (2010a): *Basic Linguistic Theory*. Vol. 1. Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, R.M.W. (2010b): *Basic Linguistic Theory*. Vol. 2. Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Elekfi, L. & Laczkó, K. (2006): Ragozási táblázatok. In: *A magyar nyelv nagyszótára. Segédletek*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Everett, D. (2008): *Don't Sleep, There Are Snakes*. New York: Vintage Books.
- Fox, R. (n.d.): Food and Eating: An Anthropological Perspective.
http://www.sirc.org/publik/food_and_eating_0.html
- Kulonen, U.-M. (1989): *The Passive in Ob-Ugrian*. MSFOu 203. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Nadel, S.F. (1966): Morality and language among the Nupe. In: Hymes, D.H. (ed.): *Language in Culture and Society*. New York: Harper & Row, 264-266.
- Németh T., E. (2001): Implicit Arguments in Hungarian. In: Kenesei, I. (ed.): *Argument Structure in Hungarian*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 113-156.
- Newman, J. (2009): A cross-linguistic overview of 'eat' and 'drink'. In: Newman, J. (ed.): *The Linguistics of Eating and Drinking*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 1-26.
- Næss, Å. (2009): How transitive are EAT and DRINK verbs? In: Newman, J. (ed.): *The Linguistics of Eating and Drinking*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 27-44.
- Sherwood, P. (1994-1995, megj. 1997): Ob-Ugrian "consume". *Nyelvtudományi Közlemények* 94, 119-131.
- Skeat, W.W. (1910): *An Etymological Dictionary of the English Language*. Oxford: Clarendon Press.
- TESz (1967-1984): Benkő, L. (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wierzbicka, A. (1982): Why can you have a drink when you can't *have an eat? *Language* 58. 4, 753-799.

Peter Sherwood: *Eszik, megeszik, de főleg megesz, és ami körülöttük van*
Argumentum 9 (2013), 294-300
Debreceni Egyetemi Kiadó

WogW (1986): Kálmán, B. (Hrsg.): *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Peter Sherwood
University of North Carolina at Chapel Hill
Department of Germanic and Slavic Languages and Literatures
CB 3160, 421 Dey Hall
Chapel Hill NC 27599-3160
USA
peter_sherwood@unc.edu